

Arau lexikoen eta lexiko-ostekoen ezberdintasunaz: bokalen asimilazioa Lekeitioko euskaran

JOSÉ IGNACIO HUALDE
University of Illinois at Urbana-Champaign

GORKA ELORDIETA
University of Southern California

Abstract

In this paper we explore a phenomenon of vowel assimilation in the Basque dialect spoken in Lekeitio. In fast or relaxed speech, an initial [-round] vowel of a determiner may optionally assimilate in all its features to the final vowel of a nominal stem, and an initial vowel of an inflected auxiliary may also optionally assimilate to the final vowel of a lexical verb (e.g., /buru + a/ - [burua]/[buruu] D; ikasi eban - [ikasi eban]/[ikasi iban]). The rule responsible for this process unfolds interesting consequences for the theory of Lexical Phonology: on the one hand, the rule could be classified as a postlexical rule, since it operates across syntactic units or heads, but on the other hand, it also shows properties of lexical rules, since it applies in domains which are determined morphologically. The rule cannot be classified as a P1 rule either (i.e., a postlexical rule with properties of lexical rules, cf. Kaisse 1985), since it is sensitive to intonational boundaries, and this is a characteristic of P2 rules (i.e., postlexical rules applying at a very late stage in the derivation). This suggests that the basic distinction between lexical and postlexical rules of classical Lexical Phonology is substantially flawed, and that morphological information about boundaries and grammatical categories is not erased after concatenation, but rather remains available at all levels.

Fonologia Lexikal klasikoaren egunetarik arau fonologiko mota bi ezberdinu dira: arau lexikoak eta lexiko-ostekoak. Alde batera, arau lexikoak hitz baten barnean ezartzen dira; horregatik ziurtatu izan da arau lexikoak morfologikoki erabakitako eremuetan ezartzen direla. Arau hauen beste ezaugarri bat da ziklotan ezartzea. Horrela, morfema mota bat lotzen den bakoitzean ziklo edo estrata bat sortzen da, eta estrata honetan arau bat edo gehiago eman daitezke. Adibidez, Baztango euskalkian, bokalen asimilazio arau batez /a/ bokal baxua [e] bihurtzen da bere aurretik

(*) Ikerketa lan hau posible izan da, neurri batean, Eusko Jaurlaritzako Hezkuntza, Unibersitate eta Ikerketa Sailak Gorka Elordietari emandako laguntzari esker. Lan honen bertsiio laburragoa agertu da ingelesez *Studies in the Linguistic Sciences* aldizkarian (Hualde eta Elordietia 1992: 159-164).

Morfema baten atzetik izartxo (*) bat jartzen denean, morfema horrek tonu baxua daroala adierazi nahi da (hau da, aurreko silabak hitzeko azentu lexikoa eramaten duela). Lekeitioko eta beste euskalki bizkaitar batzuren tonu/azentu sistemei buruzko azalpenak Hualde-n (1989) aurki daitezke.

[+goiko] bokal bat baldin badago hitz berean (N'Diaye 1970, Salaburu 1983, Hualde 1989b, 1991, Bonet 1993). Arau hau eman daiteke bai hitz soiletan, hau da, hitz eratorrigabekoetan ((1)-en ikusten denez), bai hitz eratorrietan (ikusi (2)) eta inflektionatuetan (ikusi (3)):

- (1) fabrike (konparatu beste euskalki batzuetako *fabrika* hitzarekin)
ikeratu (konp. *ikaratu*)
iketx (konp. *ikatz*)
- (2) a. /afari + ška (diminutiboa)/ → [afariške]
/mendi + ška/ → [mendiške]
(Konparatu euskalki berbereko hitz honekin:
/lara + ška/ → [laraška] 'zelaitxo')
b. /tratu + lari/ → [tratuleri]
(Konp. /eske + lari/ → [eskelari])
- (3) /buru + a/ → [burue]
/buru + ak/ (absolutibo plurala) → [buruek]
/buru + ai/ (datibo singularra) → [buruei]
(Konp. /gogo + a/ → [gogoa]
/gogo + ak/ → [gogoak]
/gogo + ai/ → [gogoei])

Beste eremu batzuetan, ordea, araua ez da ezartzen. Zenbait eratorpen atzizkirekin, hitz konposatuetan, edo hitz biren artean ez dugu bokalen asimilaziorik aurkitzen. Adibidez:

- (4) a. /bi + garren/ → [bigarren]
b. /iru + garren/ → [irugarren]
- (5) a. /mendi + tar/ → [menditar]
b. /aiskun + tar/ → [aiskundar]
- (6) a. /buru-aundi/ → *[buru-eundi]
b. /jaun-andreak/ → *[jaun-endreak]
- (7) esku aundi (*esku eundi)

Datu hauek aztertzean, Hualde-k (1991) estrata bi bereizten ditu Baztango euskalkiko fonologia lexikalean. Lehengoan aurkituko genituzke hitz sinpleak edo eratorrigabekoak, zenbait eratorpen atzizkiren kateaketa (adib. /afari + ska/) eta inflektio atzizkien lotura; estrata honetan bokalen asimilazioa daukagu, atzizki horien loturaren ondorioz. Bigarren estratan, morfologia aldetik, beste eratorrizko atzizkien kateaketa izango genuke (adib. /bi + garren/), hitz konposaketarekin batera; estrata honetan ez da asimilaziorik agertzen.

Arau lexikoek salbuespen lexikoak izan ditzakete. Adibidez, Baztango euskalkian honako hitzok ez dute asimilaziorik erakusten:

- (8) [eskwara] 'euskara'
 [kwarto] 'gela'
 [gwarda] 'zaindari'
 [sanwanak] 'Donibane eguneko jaiak'
 [kwadrille] 'koadrila'
 [kwadro] 'margo'
 [guratso] 'guraso'

Bestalde, lexiko-osteko arauak sintasiaren ostean ematen dira, hitzak lexikoitik atera eta esaldi bateko azaleko egitura sintaktikoa osatu eta gero. Fonologia Lexiko-ko teoriaren arabera, informazio morfologiko guztia galdu edo ezabatu egiten da sintasi ostean; hau da, *sustrai*, *atzizki*, *aurrizki* eta antzeko kategoriak markatzeko mugak. Horregatik, arau hauek edonon ezartzen zirela ziurtatzen zen ohizko fonologia lexikoan, bai hitz baten barnean bai hitz arteko mugetan, baldintza lexikoei edo morfologikoei jaramonik egin gabe. Gainera, arau hauek ez omen dute salbuespenik, arau lexikoak ez bezala (ikusi Archangeli 1985, Pulleyblank 1986: 1-8, Kaisse eta Shaw 1985, beste batzuen artean).

Adibide bezala, gaztelaniazko arau bat aurkez dezakegu. Hizkuntza honetan, /b/, /d/, /g/ herskari ahostunak herskari ahoskatzen dira hitz hasieran eten baten ostean, edo kontsonante sudurkari baten ostean (albokari baten atzean ere, /d/-ren kasuan). Beste eremu guztietan frikari ahoskatzen dira, bai hitz (zein eratorri soila) baten barnean, bai hitz biren artean. Adibide hauek eman ditzakegu (##-k etena adierazten du):

- (9) a. ##[beso] 'musu'
 b. [tambor] 'tanbor'
 c. [sabado] 'larunbata'
 d. [la base] 'basea'
- (10) a. ##[duro] 'gogor'
 b. [andar] 'ibili'
 c. [boda] 'eskontza'
 d. [muy duro] 'oso gogor'
- (11) a. ##[gana] 'gogo'
 b. [un gato] 'katu bat'
 c. [segundo] 'bigarren'
 d. [kasa grande] 'etxe andia'

Lehenengotan ikertzaileek bi arau mota nagusi hauen arteko hain ezberdintasun argia finkatzean zeukaten ziurtasuna mugatu egin da nabarmenki azken urteotan, kontrako lekukotasun mordoa agertu ahala. Adibidez, Kaisse-k (1985, 1990) eta Odden-ek (1990) lexiko-osteko arau batzuk osagai lexikoko arauak izaten omen zituzten ezaugarri batzuk erakusten dutela adierazten dute. Kaisse-k (1985) hain zuzen ere sanskritozko kasu bat aipatzen du: hizkuntza honetan hitz baten azkenean dihoan kontsonante bat ahostun egiten da hurrengo hitza soinu ahostun batez hasten bada (ikusi (12a-b) behean). Arau hau ez da ezartzen hitz baten

barnean, edo erro eta atzizkien arteko mugetan (ikus (12c-d)); hau da, hitz biren artean bakarrik ematen da:

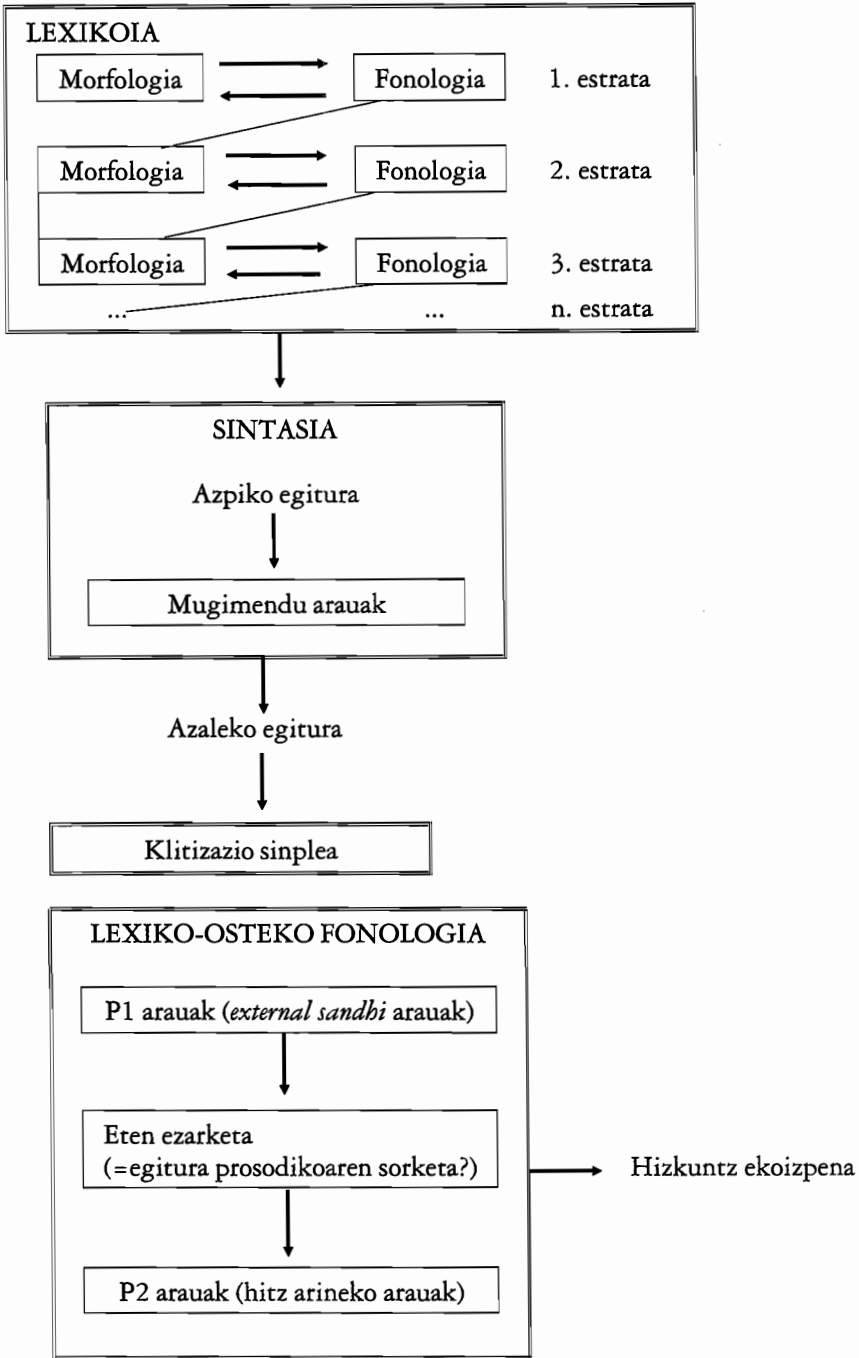
- (12) a. *samyak uktam* —> *samyag uktam* ‘ondo hitz eginda’
 ondo hitz eginda
 b. *tat namas* —> *tad namas* ‘omenaldi hori’
 hori omenaldia
 c. *vāc + ya* —> *vācya *vājya* ‘hitz egiten’
 hitz egin+gerundioa
 d. *marut + i* —> *maruti *marudi* ‘haizean’
 haize + lokatiboa

Arau hau hitz biren artean aurki badezakegu, lexiko-osteko arau bezala hartu behar dugu. Baina orduan ezin dezakegu esan mota honetako arauak edonon ezartzen direla, eremu morfologikoei jaramonik egin gabe, hau da, hitz biren artean zein hitz barnean, edo erro eta atzizkien artean. (12c-d) adibideak erakusten dute hau ez dela egia, eta zenbait lexiko-osteko arauk muga morfologikok kontuan har ditzaketela.

Kaisse-n proposamena lexiko-osteko fonologian (hau da, azaleko egitura sintaktikoa osatu eta gero) bi azpiosagarri ezberdintzea da, berak P1 eta P2 deituak. P1-ko arauak arau lexikoen ezaugarri berdinak dituzte, baina informazio edo egitura sintaktikora ere sarbidea dute. Kaisse-n ustez, orduan (ohizko fonologia lexikoaren aurka jokatzuz), azaleko egitura sintaktikoa muga morfologikoa gordetzen ditu oraindik, behintzat P1 arauak ezarri arte. P1 arauak ondo mugatutako egitura morfologiko eta sintaktikoetan ematen dira, baina entonaziozko etenek ez dute eraginkortasunik eurengan, hitzen arteko edo esaldien arteko geldiuneak oraindik osatu gabe daude eta. P2 arauak, ostera, ez dute baldintza sintaktiko edo morfologikorik, oso berandu ezartzen bait dira, egitura sintaktikoa jadanik ezabatuta dagoenean. P1 arauak ez bezala, entonazio etenek bai murrizten dute P2 arauen eraginkortasuna, arau hauek etenaldiekin osatutako egiturak moldatzen dituztenez gero. Fonologia Lexikoko ereduak bereizten dituen maila ezberdinen sailkapena eta euren arteko harremanak errazago ulertzeko, segidako koadroa (13) baliogarri izan daiteke (Kaisse 1985: 20).

Artikulu honetan, Kaisse-n edo fonologia lexikoaren edozein eredutan zenbait arazo sortzen duen arau baten adibidea aurkeztuko dugu. Alde batetik, arau hau Kaisse-n erduan P2 azpiosagarriaren barruan sailka liteke, entonaziozko mugak kontutan hartzen dituzenez gero. Baina bestalde, P1 arauak bezalakoa ere bada, arau lexikoen zenbait ezaugarri dituelako: esate baterako, eremu oso murriztean aplikatzen da, izen eta aditz inflesioetan. Esan behar genuke honelako prozesuek lexiko /lexiko-osteko arauen arteko ezberdintasuna altxatzeko nahikoak direla. Aztertuko dugun prozesu honek erakusten du Fonologia Lexikoko modeloa fonologiaren antolakuntzari buruz ematen den ideia okerra dela nolabait. Ostera, guk baldintza lexikoak eta gramatikalak dituzten arauak fonologian edozein mailatan ezar daitezkeela proposatzen dugu: lexikoian, azaleko egitura sintaktikoa sortu eta gero, baita entonazioaren bidez zatikatutako egituretan ere.

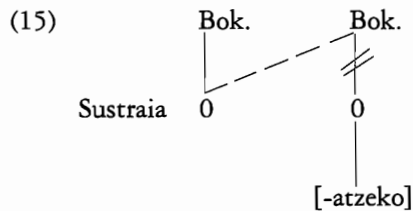
(13)

Ondoren aztertuko dugun prozesua Lekeitioko euskalkian aurkitzen dugu. Prozesu hau bokalen artean ematen den osoko asimilazio araua da, aukerazkoa bera: /a/ edo /e/ aurreko azken bokal baten ezaugarri guztietara asimilatzen dira. Euskalki honetan, geziaren ezkerretara agertzen diren sekuentziak ahoskera zainduan ahoskatutakoak dira, eta geziaren eskumatara erakusten da estilo arineko edo informaleko ahoskera:

- (14) umia da → umii ra 'umea da'
 basúak dis → basúuk dis [basúutis] 'basoak dira'
 umien ama → umiín ama 'umearen ama'
 katuen platera → katuun platera 'katuaren platera'
 žo ében → žo óben 'jo zuten'

Adibide hauek erakusten duten asimilazio araua honela formaliza dezakegu:

[+goiko] bokalak ez dira arau honetan sartzen, ez bait dira behar diren ingurune morfologikoetan inoiz agertzen. Hurrengo adibideek erakusten dute nola /o/ ere arauaren menpe ez den gelditzen:

- (16) basúok dis → *basúuk dis 'basook dira'
 umíon ama → *umíin ama 'umeon ama'

Bokalen osoko asimilazioa ingurune bitan baino ez da aurkitzen: izen sustrai bat eta berari gehitutako inflesio atzizkien arteko mugan, eta aditz nagusia eta aditz laguntzailearen arteko mugan. Orduan, araua ez da aplikatzen morfema baten barnean (17a), izen sustrai baten eta deribazio atzizki baten artean (17b), izen konposatuetan (17c), eta hitzen arteko mugetan (17d):

- (17) a. Morfema baten barnean:
 oe → *oo 'ohe'
 uel → *uul 'narru'
 diabru → *diibru 'deabru'
 biar → *biir 'lan'
 teatro → *tiitro 'antzerki'
- b. Deribazioa
 tontu + á(g)o → *tontuúgo
 donosti + árra → *donostiírra
 listu + é(g)i → *listuúgi 'azkarregia'
- c. Konposatuetan
 buru-a(u)ndi → *buruúndi
 seme-alábak → *semeelábak
 be(g)i-erre → *be(g)iírrre
 soro-antza → *soroóntza

- d. Hitzen artean
 ortu estua → *ortu ustua
 ori argiža → ori irgiža 'argi hori'

Aukerazkoa den osoko asimilazio arau honen aurretik morfologikoki *ereduniko* beste arau bi ezartzen dira. Arau hauek derrigorrezkoak dira, eta izen sustraia edo erroa amaitzen duen [-goiko] bokal bat [+goiko] bihurtzen dute, bokalez hasten den inflesio atzizki baten aurrean:

- (18) a. /baso + a/ → basua → basuu
 /baso + en/ → basuen → basuun
 /baso + en*¹/ → basúen → basúun
 /baso + on*/ → basúon
 /ume + a/ → umia → umii
 /ume + en/ → umien → umiin
 /ume + en*¹/ → umíen → umín
 /ume + on*/ → umíon
 b. /neska + a/ → neskia → neskii
 /neska + en/ → neskien → neskiin
 c. /buru + a/ → burua → buruu
 /buru + en/ → buruen → buruun

(18)-an aurkeztutako arauetatik lehengoa bokal erdien igotze araua da, sustraia bukatzen duten /e/ eta /o/ inflesio atzizki bat hasten duen bokal baten aurrean [i] eta [u] bihurtzen dituen hurrenez hurren. Bigarrena, sustrai-amaierako /a/ [i]-ra igotzen duen araua da (singularrean bakarrik, pluralean sustrai-amaierako /a/ galdu egiten bait da; adib. /neska-*en/ *nésken*). Bigarren arau hau beste era batean ere har dezakegu, urrats bitakoa balitz bezala: lehen, /a/ bokala /e/-ra igotzen da, eta gero /e/ hau [i] bezala ahoskatzen, lehen aipatutako bokal erdien igotze arauaren ondorioz.

Aditz inflesio inguruneetara jota, esan behar bokal erdien eta bokal bajuen igoera araurik ez dagoela, izen inguruneetan ez bezala. Honek hain zuzen adierazten du Lekeitioko euskalkian osoko asimilazioa bokal baju eta erdien kasuetan ere aurki daitekeela, eta ez bakarrik arauaren iturria [+goiko] bokala denean. Ingurune honetan, osoko asimilazio arauaren aurretik beste arau bat ezar daiteke, bokalen bitartean agertzen denean partizipio perfektibozko marka den /-n/ ezabatzen duena:

- (19) /ža-n eban/ → ža eban → ža aban 'jan zuen'
 /žo eban/ → žo eban → žo oban 'jo zuen'
 /apur-tu eban/ → apurtu eban → apurtu uban 'apurtu zuen'
 /ikus-i eban/ → ikusi eban → ikusi iban 'ikusitako zuen'

Aipatutako bi ingurune morfo-sintaktikoez landa (izen eta aditz inflesioetan), bokalen osoko asimilazioa superlatibozko /-en*/ atzizkiarekin bakarrik aurkitzen dugu. Salbuespen hau nahiko bitxia suertatzen da, semantikoki eta morfologikoki antzekoak diren beste atzizki batzuk araua jarraitzen ez dutelako, konparatibozko /-a(g)o*/ eta gehiegizko /-e(g)i*/-k hain zuzen ere:

- (20) /tonto + *en-a/ → tontuéna → tontuúna
 /tonto + *a(g)o/ → tontuá(g)o → *tontuúo
 /tonto + *e(g)i-a/ → tontuegíza → *tontuu(g)íza

Superlatiboa eta genitibo plurala berdin berdinak dira fonologikoki. Horregatik, hemen proposatu nahi genuke haxe dela superlatiboari inflexio atzizkiek bakarrik erakusten duten araua aplikatzeko arrazoia. Edo beste era batera esanda, superlatiboa eta genitibo plurala elementu lexiko berdina bihurtzen direla, lexikoiko bermoldaketa arau baten ondorioz. Honako zerbait proposatzen du Halle-k (1991) errusierarentzat:

- (21) superlatiboa → genitibo plurala

Aditz laguntzaileak izen inflesio atzizkiek bezalako portaera duela eta arau fonologiko bereziak eragiten dituela (adibidez, aditz nagusiaren partizipiozko /-n/-a galdu eraztea) kontutuan harturik, aditz nagusia eta aditz laguntzailearen artean klitizazio fonologiko antzekoa gertatzen dela proposa dezakegu, biak elkarren ondoan direnean egitura sintaktikoan. Fonologia Lexiko ohizkoan klitizazioa aztertzeko era finko bat ere ez denez, zenbait proposamen egin izan dira; adibidez, lexikoira bihurteta (Pranka 1983, Pulleyblank eta Akinlabi 1988, Hualde 1991), eta osagarri lexikoko ezaugarri asko dituen lexiko-osteko estrata bat badagoela (ikusi Kaisse 1990-ren P1 arauak).

Dena den, esan beharra dago aditz nagusiek eta aditz laguntzaileek ez dutela hitz morfologikorik osatzen, nahiz eta izena eta determinatzailearen artekoa bezalako araua jarraitu. Aditz laguntzailearen askatasun morfologikoa eta sintaktikoa erakusteko ba dago erakusgarri argia: lehenengo ta bat, hitz batzuk aditz nagusia eta aditz laguntzailearen bitartean ager daitezke; bigarren, aditz laguntzailea aurreratu egiten da ezezko esaldietan:

- (22) a. žo eban 'jo zuen'
 b. žo eyeban 'jo egin zuen'
 c. žo ete eban 'jo ote zuen'
 d. es eban žo 'ez zuen jo'
 e. es eban mutilla žo 'ez zuen mutila jo'

Orain arte ikusi dugu bokalen osoko asimilazioak dituen eremu murritzapenak arau lexikoenak direla, baina hitz biren artean ere gerta daitekeenez gero (aditz nagusia eta laguntzailearen artean hain zuzen ere), sintasi ostean kokaruta dago. Beraz, Kaisse-ren P1 arau mota bat dela esan genezake. Baina hemen dator koxka: gure arauak badauka oso berankorra dela adierazten duen beste ezaugarri bat (Fonologia Lexikoko denborazko metafora erabiliz). Gertatzen dena da arauaren aplikazioa entonaziozko mugen menpe dagoela. Asimila daitekeen bokalaren silaba geldiketa edo entonaziozko etenaldi gogor baten aurre-aurretik badoa, bokalen osozko asimilazioa ezin da gauzatu (lehen bezala, ##-k etena adierazten du):

- (23) a. Žon gure umia ra → Žon gure umii ra 'Jon gure umea da'
 Žon da gure umia## → *Žon da gure umii 'Jon da gure umea'

- b. Liburúak Žonek taukos —> liburúuk Žonek taukos 'Jonek ditu liburuak'
 Žonek taukos liburúak## —> *Žonek taukos liburúuk 'Jonek ditu liburuak'
- c. [barristu egingo dabéla plasan dagon etxia/*etxii] esa ében
 'enparantzan dagoen etxea berriztu egingo dutela esan zuten'

Orduan, bada, gure asimilazio arauak baldintza prosodikoak ere bete behar ditu, baldintza morfologikoez gain. Gogora dezagun Kaisse-n erudian berandu aplikatzen diren lexiko-osteko arauak bakarrik ikus ditzakeela entonaziozko etenaldiak, hau da, P2 arauak, eta ez P1 arauak. Beraz, gure araua ez da P1 motako arau bat oso osoan, ezta P2 motakoa ere, bietariko ezaugarriak erakusten bait ditu. Hau arazo gogorra da Kaisse-n ereduarentzako, P1 eta P2 arau moten arteko ezberdintasuna mantentzen ez delako. Era berean, honelako arazoez benetako zalantzak sortzen dituzte orain arte ezagutzen ziren Fonologia Lexikoaren hatsarriez, eta azken finean oker direla adierazten dute.

Gure ondorioa da muga morfosintaktikorik gabe ezartzea ez dela lexiko-osteko arau berankorren derrigorrezko ezaugarri bat. Ostera, eredu morfologiko murriztetan ezartzen diren arauak lexiko ostean gauza daitezkeela proposatu nahi dugu. Horrela, ohizko Fonologia Lexikoaren iragarpenen aurka, hemen defendatu nahi dugun ideia da muga eta kategori gramatikalei buruzko informazioa ez dela ezeztatzen elkarketa morfologikoen ondorioz, baizik eta gramatikako maila guztietan zehar erabilgarri gelditzen dela.

Aipamenak

- Archangeli, D., 1985, "An overview of the theory of Lexical Phonology and Morphology". *MIT Working Papers in Linguistics* 7, 1-14.
- Bonet, E., 1993, "Vowel assimilation in Baztan and levels in phonology", in J.I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina, (arg.), *Generative Studies in Basque Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam.
- Halle, M., 1991, "An approach to morphology", *NELS* 20.
- Hualde, J.I., 1989a, "Acentos vizcaínos", *ASJU* 23, 2, 275-325.
- , 1989b, "Fonología léxica y postléxica, con especial referencia a la lengua vasca". *ASJU* 23, 2, 651-662.
- , 1991, *Basque phonology*, Routledge, Londres eta New York.
- eta G. Elordieta, 1992, "On the lexical/postlexical distinction: Vowel assimilation in Lekeitio Basque", *Studies in the Linguistic Sciences* 22, 159-164.
- Kaisse, E., 1985, *Connected speech: the interaction of syntax and phonology*, Academic Press, Orlando.
- , 1990, "Towards a typology of postlexical rules", S. Inkelas eta D. Zec (arg.), *The phonology-syntax connection*, University of Chicago Press, Chicago eta Londres.
- eta P. Shaw, 1985, "On the theory of Lexical Phonology", *Phonology Yearbook* 2, 1-30.
- N'Diaye, G., 1970, *Structure du dialecte Basque de Maya*, Mouton, The Hague.
- Odden, D., 1990, "Syntax, lexical rules and postlexical rules in Kimaruumbi", S. Inkelas eta D. Zec (arg.), *The phonology-syntax connection*, University of Chicago Press, Chicago eta Londres.
- Pranka, P., 1983, *Syntax and word formation*. MIT doktorego tesia, Cambridge, Massachusetts.
- Pulleyblank, D., 1986, *Tone in Lexical Phonology*, Reidel, Dordrecht.
- eta A. Akinlabi, 1988, "Phrasal morphology in Yoruba", *Lingua* 74, 141-166.
- Salaburu, P., 1983, *Arau fonologikoak*, EHU, Bilbao.